

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ  
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

**УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО:  
МОНІТОРИНГ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН**

**Випуск 3 (17)**



**Київ 2016**

**УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО:  
МОНІТОРИНГ  
СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН**

**РЕДАКЦІЯ**

Збірник наукових праць  
Заснований  
Інститутом соціології  
НАН України

**ISSN 2409-1103**

Зареєстрований  
Державною реєстраційною  
службою України 18.03.2014 р.  
Свідцтво про державну  
реєстрацію Серія КВ № 20636-10436Р

Валерій ВОРОНА  
Микола ШУЛЬГА  
Ігор МАРТИНЮК

Наталя СОБОЛЄВА  
Любов ЛЕЩЕНКО

Ольга КУЗЬМІНА  
Ірина ДАНИЛЮК  
Олена СОКОЛОВА

головний редактор  
головний редактор  
заступник головного  
редактора  
заступник головного  
редактора  
відповідальний  
секретар  
редактор  
верстка  
верстка

Виходить один раз на рік

**РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ**

*Олександр ВИШНЯК*, д.соц.н., Інститут соціології  
НАН України  
*Євген ГОЛОВАХА*, д. філос. наук, професор,  
Інститут соціології НАН України  
*Олена ЗЛОБИНА*, д. соц. наук, професор,  
Інститут соціології НАН України  
*Наталія КОСТЕНКО*, д. соц. наук,  
професор, Інститут соціології НАН України  
*Сергій МАКЕЄВ*, д. соц. наук, професор,  
Інститут соціології НАН України  
*Валентин НЕМИРОВСЬКИЙ*, д. соц. наук,  
професор, Сибірський федеральний університет,  
м. Красноярськ, Російська Федерація  
*Тетяна ПЕТРУШИНА*, д. соц. наук,  
Інститут соціології НАН України  
*Володимир РЕЗНІК*, д. соц. наук,  
Інститут соціології НАН України  
*Гульбаршин ЧЕПУРКО*, д. соц. наук,  
Інститут соціології НАН України  
*Пал ТАМАШ*, д. хабілітований, соціологія,  
професор Корвінус університет, м. Будапешт,  
Угорщина  
*Лариса ТИТАРЕНКО*, д. соц. наук,  
професор, Білоруський державний  
університет, м. Мінськ, Ресбуліка Білорусь

**Зв'язок з редакцією**  
**01021, Київ,**  
**вул. Шовковична,12**  
**тел.: (044) 255-71-07**  
**факс: (044) 255-76-96**  
**e-mail: i-soc@i-soc.org.ua**  
**<http://www.i-soc.com.ua>**

*Рекомендовано до друку Вченою радою  
Інституту соціології НАН України.  
Протокол № 5 від 20 вересня 2016 р.*

© Інститут соціології НАН України, 2016

## ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИБІР ТА УПОДОБАННЯ У ВИВЧЕННІ МОВ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

*У статті аналізуються динаміка та чинники уподобань у вивченні мов у загальноосвітніх навчальних закладах за умов цивілізаційного вибору. У даний час громадяни України віддають перевагу обов'язковому вивченню (окрім української) англійської мови. Факторами цього уподобання є вік, мова сім'ї, мовна ідентичність, сприйняття Росії та інші чинники. **Ключові слова:** мова, цивілізаційний вибір, мовна ідентичність, анексія.*

*В статье анализируются динамика и факторы предпочтений в изучении языков в общеобразовательных учебных заведениях в условиях цивилизационного выбора. В настоящее время граждане Украины отдают предпочтение обязательному изучению (кроме украинского языка) английского языка. Факторами этого предпочтения является возраст, речь семьи, языковая идентичность, восприятие России и другие факторы. **Ключевые слова:** язык, цивилизационный выбор, языковая идентичность, аннексия.*

*The paper analyses the dynamics and preference factors in learning languages in secondary schools in conditions of civilisational choice. Presently, citizens of Ukraine give preference to mandatory learning English (besides Ukrainian). The factors of this preference include the age, language spoken in a family, linguistic identity, perception of Russia, etc.*

**Keywords:** language, civilisational choice, linguistic identity, annexation.

Цивілізаційний вибір українського суспільства за умов глобалізації можна розглядати як наслідок його переважного тяжіння до одного із низки альтернативних цивілізаційних осередків сучасного світу. На особистісному рівні таке тяжіння може опосередковано проявлятися в переважних уподобаннях громадян стосовно вивчення мов у загальноосвітніх навчальних закладах. Окрім єдиної державної української мови, у цих закладах вивчаються також мови національних

меншин України та іноземні мови, притаманні різним цивілізаційним ареалам. Прихильність, байдужість або відраза до цих цивілізаційних ареалів можуть опосередковано відбитися на особистісному сприйнятті споріднених із ними мов, а відтак – на уподобаннях стосовно вивчення цих мов у загальноосвітніх навчальних закладах.

Структура зазначених уподобань в українському суспільстві зазнала змін упродовж останніх років, коли йому довелося зважитися на спробу однозначного цивілізаційного вибору європейської інтеграції (рис. 1).

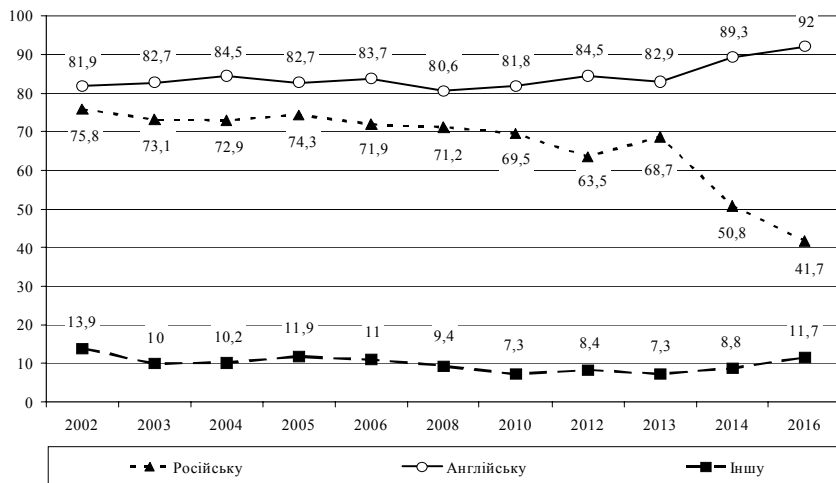
З 2013 по 2016 р. зросла частка уподобання обов'язкового вивчення англійської мови (+9%) та скоротилася частка обов'язкового вивчення російської мови (-27%). У підсумку поточна різниця між відсотками уподобань вивчення англійської та російської мов становить 50% на користь англійської мови. На тлі незначної мінливості уподобання "іншої" мови тренди уподобань російської та англійської мов за останні роки виявили діаметрально протилежні тенденції мінливості. Це дає підставу гіпотетично розглядати уподобання російської або англійської мов як поляризовані і взаємовиключні для значної частини опитуваних в останні роки.

Моделювання самовизначення опитуваних у своєрідному континуумі цих поляризованих мовних уподобань уможливило модифікація вихідного моніторингового показника (рис. 1)\*. Відтак у межах шкали модифікованого показника

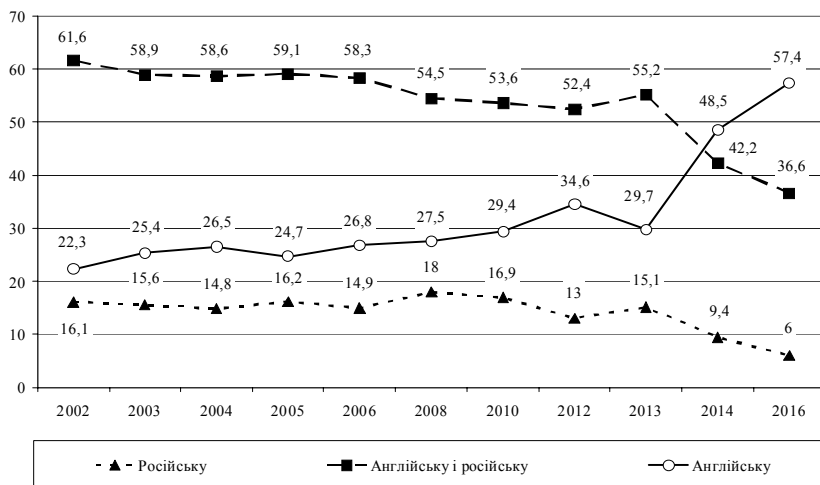
---

\* Вихідний моніторинговий показник уподобань мов, які, окрім української, необхідно обов'язково вивчати в загальноосвітніх навчальних закладах, має номінальну шкалу із сумісними альтернативами-позиціями (рис. 1): кожному опитуваному надана можливість одночасно обрати із запропонованого переліку всі відповіді, що відповідають його уподобанням. У середовищі програмного пакету SPSS цей показник технічно заданий як три дихотомії – уподобання/нехтування позицій "Російської", "Англійської" та "Іншої" мов. Крос-табуляція дихотомій уподобання/нехтування позицій "Російської" та "Англійської" мов виокремила 4 категорії опитуваних: 1) тих, що знехтували водночас і російською, і англійською мовами (у 2002 р. їх чисельність (n) складала 43, у 2003 р. – 35, у 2004 р. – 14, у 2005 р. – 24, у 2006 р. – 31, у 2008 р. – 32, у 2010 р. – 27, у 2012 р. – 52, у 2013 р. – 41, у 2014 р. – 26, у 2016 р. – 29 респондентів); 2) тих, що віддали перевагу виключно російській мові; 3) тих, що віддали перевагу водночас російській та англійській мовам; 4) тих, що віддали перевагу виключно англійській мові. Системним вилученням зазначеної 1-ї категорії опитуваних утворено похідний показник із порядковою шкалою, що виокремлює 2-у, 3-ю та 4-у її категорії опитуваних.

## Розділ другий



**Рисунок 1.** Динаміка розподілу відповідей на запитання “Яку мову, окрім української, на Вашу думку, необхідно обов’язково вивчати в загальноосвітніх навчальних закладах? (Відзначте всі відповіді, що підходять)” (% до кількості опитаних)



**Рисунок 2.** Динаміка мінливості відсотків уподобань обов’язкового вивчення російської та/або англійської мов у загальноосвітніх навчальних закладах (% до кількості тих, хто відповів)

опитувані віддають перевагу або виключно російській, або одночасно російській та англійській, або виключно англійській мовам (рис. 2).

Динаміка розподілів за цим показником в останні роки увиразнює діаметральну протилежність тенденцій мінливості уподобань вивчення виключно російської/англійської мов. За останні роки відсотки прихильників обов'язкового вивчення в загальноосвітніх навчальних закладах (окрім української мови) виключно російської та одночасно англійської і російської мов суттєво скоротилися. Водночас суттєво зріс відсоток прихильників обов'язкового вивчення в загальноосвітніх навчальних закладах (окрім української мови) виключно англійської мови. Наразі прихильників обов'язкового вивчення в загальноосвітніх навчальних закладах (окрім української) виключно англійської мови більше на 20% за прихильників обов'язкового вивчення англійської і російської мов, і у 9,5 раза більше за прихильників обов'язкового вивчення виключно російської мови.

Зауважені тенденції мінливості та різниці відносних показників (%) уподобань можна гіпотетично розглядати як наслідок структурних змін вибірки моніторингу. Зокрема, до 2013 р. включно вибірки моніторингових досліджень пропорційно репрезентували всі регіони України. Внаслідок анексії Росією Криму його населення не репрезентоване у вибірках моніторингових досліджень 2014 і 2016 рр. А через захоплення сепаратистсько-терористичними угрупованнями за підтримки та участі Росії окремих районів Донецької та Луганської областей (ОРДЛО) населення цих районів не репрезентоване у вибірках моніторингового дослідження 2016 р.

Але водночас зазначені події також відбулися на масовій свідомості громадян України, різні чинники якої впливають на уподобання ними обов'язкового вивчення в загальноосвітніх навчальних закладах російської та/або англійської мов. Вимірювання та порівняння впливу цих, а також інших чинників на зазначені уподобання у 2016 р. можливе з використанням моделі множинної лінійної регресії.

Залежною змінною у регресійному рівнянні виступає показник “вивчення російської та/або англійської мов”, вимірюваний за допомогою порядкової шкали “1 – російську, 2 – англійську і російську, 3 – англійську” (рис. 2).

Незалежними змінними у регресійному рівнянні виступають:

1) “вік”, виміряний за кількістю повних років життя, що їх зазначив опитуваний;

2) “мова родини”, вимірювана на основі запитання “*Якою мовою (мовами) Ви переважно спілкуєтеся у Вашій родині (вдома)?* (Відмітьте одну відповідь, що найбільше підходить)” з можливими варіантами відповіді “1 – переважно українською, 2 – і українською, і російською (залежно від обставин), 3 – переважно російською”;

3) “мовна самоідентичність” – фіктивна дихотомічна змінна, яка приймає значення 1 для тих, хто зазначив своєю рідною мовою українську мову, і значення 0 – для решти опитаних;

4) “євразійський вибір”, вимірювана на основі запитання “*Як Ви ставитесь до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі?*” з можливими варіантами відповіді “1 – скоріше негативно, 2 – важко сказати, 3 – скоріше позитивно”;

5) “європейський вибір”, вимірювана на основі запитання “*Як Ви ставитесь до вступу України до Європейського Союзу?*” з можливими варіантами відповіді “1 – скоріше негативно, 2 – важко сказати, 3 – скоріше позитивно”;

6) “сприйняття Росії” – фіктивна дихотомічна змінна, яка приймає значення 1 для тих, хто оцінив державу Росію як ворожу Україні, і значення 0 – для решти опитаних;

7) “прийняття росіян”, вимірювана на основі вибору опитуваними одного з положень, найприйнятнішого особисто для них, на яке б вони допустили представників російської національності (росіян) з можливими варіантами відповіді “1 – членів моєї сім’ї, 2 – близьких друзів, 3 – сусідів, 4 – колег по роботі, 5 – мешканців України, 6 – відвідувачів України, туристів, 7 – взагалі не допускав би в Україну”;

8) “статус російської мови”, вимірювана на основі запитання “*Чи вважаєте Ви за необхідне надати російській мові статусу офіційної в Україні?*” з можливими варіантами відповіді “1 – ні, 2 – важко сказати, 3 – так”;

9) “оцінка декомунізації”, вимірювана на основі запитання “*Як Ви оцінюєте демонтаж пам’ятників СРСР та УРСР?*” з можливими варіантами відповіді “1 – цілком позитивно, 2 – скоріше позитивно, 3 – важко відповісти, 4 – скоріше негативно, 5 – цілком негативно”.

Значення коефіцієнтів R Square та Adjusted R Square засвідчують прогностичність побудованої моделі (табл. 1).

Порівнюваний статистично значущий або незначущий (значення Sig.), позитивний або негативний (знак “-”) вплив окремих незалежних змінних на залежну змінну показують значення стандартизованих коефіцієнтів регресії beta.

На підставі їх аналізу можна стверджувати, що вік розмежує опитаних за уподобаннями обов’язкового вивчення, окрім української, російської та/або англійської мов у загальноосвітніх навчальних закладах: виключно англійську мову здебільшого уподобали представники молодших вікових груп, російську – старших вікових груп. Спостережене вікове розмежування мовних уподобань можна розглядати як наслідок відмінного змісту та умов соціалізації різних поколінь. Соціальне доквілля диктувало різні вимоги старшим та молодшим віковим категоріям: першим доводилося пристосовуватися до життя у межах локальної радянської світ-системи із домінуванням російської мови, а обрії других розширилися до меж глобальної світ-системи із домінуванням англійської мови у різних сферах. Відтак цей різний життєвий досвід, потреби і можливості поколінь імовірніше й визначають розбіжність зазначених мовних уподобань.

Таблиця 1

**Коефіцієнти рівняння множинної лінійної регресії  
для залежної змінної “вивчення російської  
та/або англійської мов”, 2016 р., N = 1764\***

Незалежні змінні	B	Std. Error	Beta	t	Sig.
Константа	2,818	0,103	–	27,369	0,000
Вік	-0,015	0,008	-0,040	-1,977	0,048
Мова родини	-0,066	0,019	-0,093	-3,496	0,000
Мовна самоідентичність	0,136	0,034	0,102	3,993	0,000
Євразійський вибір	-0,084	0,019	-0,117	-4,328	0,000
Європейський вибір	0,044	0,017	0,062	2,563	0,010
Сприйняття Росії	0,074	0,032	0,058	2,291	0,022
Сприйняття росіян	0,021	0,007	0,072	3,139	0,002
Статус російської мови	-0,143	0,019	-0,211	-7,382	0,000
Оцінка декомунізації	-0,023	0,010	-0,055	-2,273	0,023

\* R Square = 0,317. Adjusted R Square = 0,313. F = 89,241. F Sig. = 0,000.



Чинники мови родини та мовної самоідентичності, імовірно по-різному мотивують опитаних при уподобанні обов'язкового вивчення російської або англійської мов у загальноосвітніх навчальних закладах. Опитувані із суто російськомовних родин та із російськомовною самоідентичністю природно зацікавлені у збереженні та відтворенні свого мовного ареалу, а також у його поширенні або й розширенні на все українське суспільство. Адже це може стати запорукою їх життєвого комфорту, конкурентних переваг та престижності власної мовної спільноти в Україні. Натомість опитувані із суто україномовних родин та із україномовною самоідентичністю природно теж керуються аналогічними інтересами власної мовної спільноти. Не виключено, що у розширенні сфер вжитку російської мови та вивищенні російськомовної спільноти ці опитувані, можливо, вбачають загрози життєвому комфорту, конкурентним перевагам та престижності своєї мовної спільноти та ідентичності. Тому вони здебільшого уподобали обов'язкове вивчення виключно англійської мови в загальноосвітніх навчальних закладах, у розширенні сфери вжитку якої наразі не вбачають зазначених вище загроз.

Відмінний вплив чинників Євразійського та Європейського вибору на уподобання опитуваними обов'язкового вивчення російської або англійської мов увиразнює послідовність та несуперечливість їх цивілізаційних інтенцій. Позитивне ставлення до інтеграції України у євразійський простір, де у міжнародній комунікації панує російська мова, природно спонукає здебільшого до уподобання обов'язкового вивчення її в загальноосвітніх навчальних закладах. Натомість позитивне ставлення до інтеграції України у європейський простір, де у міжнародній комунікації переважає англійська мова, схиляє здебільшого до уподобання обов'язкового вивчення цієї мови в навчальних закладах загальної освіти. Понад те, навіть оцінка часових перспектив вступу України до Євросоюзу певною мірою відбивається на уподобаннях обов'язкового вивчення російської та/або англійської мов у загальноосвітніх навчальних закладах (*табл. 2*).

Ті, хто вважає вступ України до Євросоюзу справою найближчих 20 років, здебільшого уподобали обов'язкове вивчення в навчальних закладах загальної освіти, окрім українсь-

Таблиця 2

**Зв'язок показника оцінки часових перспектив вступу України до Євросоюзу та показника уподобань обов'язкового вивчення російської та/або англійської мов у загальноосвітніх навчальних закладах, 2016 р., N = 1762\***

Необхідність обов'язково вивчати в загальноосвітніх навчальних закладах, окрім української мови	Як Ви вважаєте, коли Україна зможе вступити до Євросоюзу? (Відмітьте одну відповідь, що найбільше підходить)				Загалом
	У найближчі 5–20 років	Більш ніж через 20 років	Ніколи	Важко сказати	
Російську	24,5	17,9	44,3	13,2	100,0
Англійську і російську	31,2	17,4	33,4	18,0	100,0
Англійську	56,1	9,9	14,2	19,8	100,0

\* Значення критерію Хі-квадрат: 171,026 за статистичної значущості на рівні  $p < 0,001$ . Коефіцієнт спряженості Крамера  $V = 0,220$ .

кої, виключно англійської мови. Водночас частка уподобань російської мови є найбільшою серед тих, хто зовсім заперечує можливість вступу України до Євросоюзу. Тут можна було б вести мову про прагматизм і утилітарність мовних уподобань з огляду на перспективи практичного вжитку відповідних мов. Утім, кардинальна зміна співвідношення відсотків цих уподобань відбулася в останні 2014–2016 роки на тлі анексії Росією Криму, захоплення та утримування сепаратистсько-терористичними угрупованнями за її підтримки та участі окремих районів Донецької та Луганської областей (рис. 2). Тому на мовні уподобання у загальноосвітньому навчальному процесі наразі впливає й чинник поточного сприйняття Російської держави (табл. 1). Зокрема, у перебігу моніторингового опитування 2016 р. 64,3% опитуваних оцінили державу Росію як ворожу Україні (N=1802). Така негативна оцінка спонукає опитуваних до нехтування обов'язковим вивченням російської мови та уподобання натомість обов'язкового вивчення виключно англійської мови в навчальних закладах загальної освіти. Можна припустити, що ці опитувані розглядають культивування у своїй країні мови держави, яка вдається до анексії території їхньої країни, як свого роду створення сприятливих умов для нових імовірних анексій та загроз.

На цьому ж негативному когнітивному та емоційному тлі масової свідомості актуалізувався чинник соціального сприйняття росіян, що відбиває міру соціального дистанціювання від представників цієї етнічної спільноти. Йдеться про схильність не допускати їх як членів своєї сім'ї, близьких друзів, сусідів та ін. або й узагалі не допускати в Україну. Висока міра цієї схильності спонукає нехтувати вивченням російської мови у загальноосвітніх навчальних закладах та віддавати натомість виключну перевагу англійській мові. Можна припустити, що дії Росії в Криму та на Донбасі відчужують значну частину опитаних від росіян, а це відчуження, своєю чергою, викликає упередження стосовно російської мови, занепокоєння перспективами її культивування і поширення.

Відтак порівняно найбільший вплив на розподіл відсотків загальноосвітніх мовних уподобань здійснює чинник статусу російської мови. Прагнення статусного піднесення цієї мови в Україні зумовлює уподобання її обов'язкового вивчення в загальноосвітніх навчальних закладах. Власне обов'язковість вивчення російської мови може розглядатися тут і як передумова, і як бажаний наслідок її статусного піднесення. Натомість неприйняття статусного піднесення російської мови здебільшого схиляє опитуваних до нехтування її обов'язковим вивченням у перебігу загальноосвітнього навчального процесу. Ці опитувані у даному випадку переважно уподобали обов'язковість вивчення виключно англійської мови. Можна припустити, що тут наявне намагання перешкодити гаданим і дійсним спробам оскарження наразі чинного виключного державного статусу української мови в Україні. У громадському і політичному дискурсах такі намагання раніше зазвичай мотивували негативними оцінками історичного досвіду та наслідків співіснування української та російської мов у Російській імперії та в СРСР. Останніми роками питання статусу російської мови в Україні розглядається, сприймається, дискутується і осмислюється з огляду на дії Росії у Криму та на Донбасі. Зрештою, внаслідок цих дій населення Криму та окремих районів Донецької і Луганської областей з його ставленням до мовного питання не репрезентоване у вибірці моніторингового опитування 2016 р. Сукупність зауважених вище обставин

радше й пояснює потужність впливу на розподіл відсотків загальноосвітніх мовних уподобань чинника статусу російської мови.

Оцінка декомунізації, тобто демонтажу пам'ятників СРСР та УРСР теж розмежовує опитаних за уподобаннями обов'язкового вивчення, окрім української, російської та/або англійської мов у загальноосвітніх навчальних закладах. Негативне ставлення до декомунізації виступає передумовою уподобання обов'язкового вивчення російської мови, натомість позитивне ставлення до декомунізації є передумовою уподобання обов'язкового вивчення виключно англійської мови. Імовірно, більшість опитаних ментально залучені у соціальні протиборства останніх років в Україні і приймають одну з протиборчих сторін. У кожній протиборчої сторони є свої взаємопов'язані й взаємозумовлені версії цивілізаційного вибору України, впорядкування мовних відносин у її межах, символіки, історичної пам'яті, пантеону героїв, топоніміки і пам'ятних дат, що стали свого роду сакральними речами або святинями. Відтак логіка протиборства спонукає бути прихильним до зазначених версій своєї сторони і неприхильним до відповідних версій протилежної сторони.

Зауважені особливості масової свідомості дають підстави для таких висновків. Суттєве зростання та абсолютне переважання останніми роками частки людей, які підтримують обов'язкове вивчення, окрім української, англійської мови у загальноосвітніх навчальних закладах (рис. 1 і 2), має бути враховане в освітній політиці держави. Адже підвищення рівня володіння англійською мовою в українському суспільстві сприятиме успішній реалізації його цивілізаційного вибору європейської інтеграції. Водночас для запобігання соціальній напруженості в суспільстві держава має провадити виважену політику й стосовно вивчення у загальноосвітніх навчальних закладах російської мови. Йдеться про політику, яка максимально враховувала б інтереси і розвіювала сумніви та побоювання всіх громадян України, що не байдужі до цього питання.